

**ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ ԱՅՐԱՐԱՏԻ****ԿՈՂՄՆԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆ-ՓՈԽԱՐՔԱՅՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ**

Վաչուտյան կողմնակալ-փոխարքաներն Այրարատ նահանգում իրենց կառավարման ամբողջ ընթացքում՝ 1206-1350-ական թվականներին, խիստ կարևոր ուշադրություն են դարձրել հողեր, կրթական, մշակութային կյանքին: Նիգ-Արագածոտնում գտնվող Հովհաննավանքում, Սաղմոսավանքում, Թեղեյաց վանքում գործել են կրթական տարբեր մակարդակի դպրոցներ, որտեղ ուսումնասիրվել են տոմարագիտություն, փիլիսոփայություն, երաժշտություն, բանասիրություն, վայելչագրություն:

**Հովհաննավանքի դպրոցը:** 1243 թ-ին Կոստանդին Բարձրաբերդցի կաթողիկոսը Այրարատի կողմնակալության-փոխարքայության տիրակալ Քուրդ Ա Վաչուտյանի խնդրանք-պահանջով հաստատել է Անբերդի եպիսկոպոսական թեմը Հովհաննավանք կենտրոնով [1, էջ 43-57]:

Եպիսկոպոսական թեմի առաջնորդ է դարձնել Քուրդ Ա-ի կնոջ՝ Դսեղի Համազասպյան-Մամիկոնյան տնից Խորիշահ իշխանուհու տոհմակից Համազասպը: Նրա անունն առաջին անգամ հիշվել է Ուշիի Սուրբ Սարգիս եկեղեցու գավթի բարավորի արձանագրության մեջ. «...Ի տէր Յոհաննիսէ: ... Եվ տէր Համազասպայ: ... Ի թվիս 2ԺԳ (1264)» [2]: Համազասպ Մամիկոնյա-

նը բարձրացել է եկեղեցական աստիճանակարգով և հասել արքեպիսկոպոսական գավազանի: Համազասպ արքեպիսկոպոսի պաշտոնավարումից առաջ ևս Հովհաննավանքում գործել է դպրոց: Սակայն նրա օրոք սովորողների թիվն ավելացել է և նրանց ուսումնական գործը կազմակերպելու համար իրականացվել է բազմաթիվ ուսումնական գրքերի արտագրություն:

Պահպանվել ու մեր օրերն են հասել և այժմ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվում են Համազասպ արքեպիսկոպոսի պատվիրած յոթ ձեռագրեր: Ձեռագրերն ընդօրինակվել են 1286, 1288, 1289 / երեք ձեռագիր/, 1293, 1294 [3, էջ 595, 611-614, 633-634, 635, 722, 732-733] թվականներին: Այդ ձեռագրերն են «Մեկնութիւն հանգստեան Յոհաննու», «Մեկնութիւն գործոցն առաքելոց Յոհաննու Ոսկեբերանի», «Պատմութիւն հայոց Ղեւոնդայ վարդապետի», «Մեկնութիւն հնգամատենին Վարդանայ Արեւելցոյ», «Պատմութիւն Ագաթանգեղոսի», «Մեկնութիւն սաղմոսաց Ներսէսի Լամբրոնացոյ»: Սրանց մեջ կան գործեր, որոնք այդ ստեղծագործությունների ամենահին ընդօրինակություններն են:

Համազասպ արքեպիսկոպոսն իր ժամանակի այն քիչ գործիչներից

էր, որ գիտակցել է լուսավորության, կրթության անհրաժեշտությանը: 1289 թ-ին ընդօրինակված «Ժողովածուի» հիշատակարանում անձամբ գրել է. «Այս պատմութիւն իմաստասիրական ոչ գոլով ի սուրբ մենաստանիս, ի վանս Յովհաննու, ես՝ տէր Համազասպ բազում փափագանաւք ի խնդիր էի, զի յետ իմ մնասցէ ինձ ընծայ ընդ մեծամեծս» [3, էջ 633]: Իր պատվիրած ձեռագրերը Համազասպ եպիսկոպոսն ընծայել է Հովհաննավանքի վանական գրադարանին. «Եւ ընծայեցոյց զսա ի Սուրբ Կարապետն, ի վանս Յոհաննու, ի լուսավորութիւն հաւատացելոց, եւ ի վարժումն մանկանց եկեղեցւոյ» [3, էջ 722]: Այս մեջբերումից պարզվում է, որ գրքերը ծառայել են նաև «**ի վարժումն մանկանց եկեղեցւոյ**», որն էլ եկեղեցում դպրոցի գոյության հավաստումն է: Հովհաննավանքում գործել են տասնյակ գրիչներ: Նրանք ընդօրինակել են բազմաթիվ ձեռագրեր: Այդ ձեռագրերից մեր օրերն են հասել ու Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ Մատենադարանում պահվում են 20-ը: Դրանք ընդօրինակել են Կարապետ, Սարգիս, Յոհաննես, Քահանա, Գրիգոր գրիչները և ուրիշներ: Հնարավոր է, որ այդ գրիչներն իրենք ևս սովորել են Հովհաննավանքի դպրանոցում:

**Սաղմոսավանքի բարձր տիպի դպրոցը:** Հիմնադրման պահից և հետագա դարերում Սաղմոսավանքը մեծ դեր է խաղացել հոգևոր-կրթական կյանքում: Այստեղ հայ իրականության մեջ առաջինների թվում՝ 1255 թ-ին Քուրդ Ա Վաչուտյանի կողմից գրատան հատուկ շենք է կառուցվել, որն ունեցել է դրա համար անհրաժեշտ բո-

լոր հարմարությունները: Գրատունն ունեցել է հարուստ գրադարան, որի գրքերի ցուցակը հայ իրականության մեջ առայժմ հայտնի հնագույն գրացուցակն է և ստեղծվել է 13-րդ դարի սկզբներին, քանի որ 1245 թ-ին գրացուցակի տակ ընծայագիր է թողել Քուրդ Ա-ի որդի Վաչե Բ-ն [4, էջ 142-144]:

Պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին հայտնել է, որ Վարդան վարդապետ Արևելցին 1245 թ-ին Սսի ազգային-եկեղեցական ժողովի (ընդունված 1243 թ-ին) որոշումները բերելով Արևելյան Հայաստան՝ այցելել է «գլխաւոր վանորայքն», այդ թվում՝ Սաղմոսավանք [5, էջ 310]:

Շուրջ երկու տասնամյակ անց՝ 1267 թ-ին, նույն Վարդան Արևելցին Սաղմոսավանք է այցելել իր դպրոցի աշակերտներով և այն միավորել է տեղի բարձր տիպի դպրոցի հետ: Վարդան Արևելցու Սաղմոսավանքում հիմնավորվելու մասին հաղորդել է նրա դպրոցի սան, հայ մշակույթի նշանավոր դեմքերից մատենագիր, լեզվաբան, բանաստեղծ, գրիչ, երաժիշտ-տեսաբան Գևորգ Սկևռացին [6, էջ 20], որ այդ ժամանակ կատարելագործվում էր գրչության արվեստի մեջ: 1267 թ-ին Սաղմոսավանքում Գևորգը գրել-ավարտել է իր ձեռագիր ժողովածուի առաջին մասը [3, էջ 352]:

1311 թ-ին Կաթողիկե եկեղեցու ներսում, արևմտյան պատի վրա, մուտքի հարավային կողմում փորագրվել է. «Կամաւ ամենակալին Ա/ստուծո/յ եւ առաջնորդութեան Ս/ուր/բ ուխտիս Յակոբա րաբունապետին եւ յիշխանութեան տեղոյս Ճոն Ս/ար/գսին ես՝ Խաչատուր վարդապետ... ետու զիմ հալալ գանձագին Աստուածաշունչն

ի Ս/ուր/բ էկեղէցիս...» [2]: Վանքի առաջնորդի ռաբունապետ (ուսուցչապետ) կոչումը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ տեղի դպրոցը եղել է բարձր տիպի, այնտեղ ուսուցանել են «րաբունի»-վարդապետ-ուսուցիչներ և նրանց ղեկավարել է Յակոբ ռաբունապետը: Ուսուցչապետ-առաջնորդին մեծ պատիվ է մատուցվել նաև մահից հետո: Նա թաղվել է վանքի հյուսիսային կողմում, եկեղէցի տանող ճանապարհին: Գերեզմանի վրա կառուցվել է հոյակապ որմնափակ մահարձան՝ հետևյալ գրությամբ. «Ս/ուր/բ նշան տէրունական Յակոբ ռաբունապետին լէր քավարան: Թվ/ին/ ՉՀ /1321/» [2]:

Ժամանակակիցները Սաղմոսավանքի մասին նշել են մեծ ակնածանքով: Կարապետ գրիչը 1436 թ-ին արտագրած «Մաշտոցի» հիշատակարանում գրել է, որ ձեռագիրն արտագրել է «յերկնահանգէտ և ի գերահոջակ ուխտն Սաղմոսավանից» [7, էջ 423]:

Մեծ էր Սաղմոսավանքի գրիչների հեղինակությունը: Նրանց պատվերներ են տվել անգամ Մեծփա, Սանահինի վանքերի կրոնավորները, նորագավիթցիները: Սաղմոսավանքում ստեղծված [8, էջ 937, 1186], նրա գրատանը պահվող ձեռագրերի [9] հատ ու կենտ օրինակներ են պահպանվել ու հասել մեր օրերը: Դրանք հիմնականում ոչնչացվել են թշնամիների ձեռքով [10, էջ 569-570, 577 և հետո], մի մասն էլ պահվել է Սաղմոսավանքի ձորի անմատչելի այրերում՝ մնացել անհայտ կամ խոնավությունից ու չորությունից փչացել [11, էջ 167]:

**Թեղենյաց վանքի բարձր տիպի դպրոցը:** Վաչուտյանների գործունեությունը դարձել է այս մշակութային

կենտրոնի նոր վերելքի ժամանակաշրջան: Այստեղ է 1211 թ-ին առաջին անգամ վավերագրվել երկրամասի նոր տերերի՝ Վաչուտյանների անունը, Այրարատի կողմնակալության-փոխարքայության առաջին գահակալ, իշխանաց իշխան Վաչե Ա-ի կնոջ՝ Մամախաթունի նվիրատվական արձանագրությամբ:

Թեղենյաց վանքի գործունեությունը խրախուսել ու նպաստավորել են նաև փոխարքայության հաջորդ գահակալ, իշխանաց իշխան Քուրդ Ա Վաչուտյանն ու կինը՝ Խորիշահը: Գավթի հյուսիս-արևելյան սյան թռիչքի վրա փորագրված արձանագրությամբ նրանք հայտնում են. «... Քուրդ իշխանաց իշխան, որդի Վաչեի եւ ամուսին իմ Խորիշահ, դուստր Մարծպանա, միաբանեցաք ի Ս/ուր/բ ուխտս Թեղենեաց եւ տվաք արդիւնս» [2]: Արձանագրությունը թվագրված չէ, հավանաբար գրվել է 1230-ական թվականների կեսերին, երբ Քուրդ Ա-ն փոխարինել է հորը:

Թեղենյաց վանքում գործունեություն են ծավալել միջնադարի մշակույթի ականավոր ներկայացուցիչներ Վարդան Արևելցին, նրա աշակերտ Գևորգ Սկևռացին: Թեղենյաց վանքում ավարտած ձեռագրի հիշատակարանում Գևորգ Սկևռացին գրել է, որ իրենց շարժական դպրոցը, որ Խոր Վիրապից 1267 թ-ին փոխադրվել է Քուրդ Ա-ի մոտ՝ Սաղմոսավանք, որտեղ ինքն ավարտել է ձեռագիր մատյանի առաջին մասը, այնուհետև՝ «դէպ լինէր և անտի ևս փոխիլ նմա ի գործ բարութ **ուսուցչութեանն**՝ ի տեղի, ուր Տէր յաջողէցէ, յուղարկեալք եղեալ մեր ի ստացողէ տառիս՝

ի բուն տունս իւրեա[նց], ի մեծ[ահե]-  
չակ, հրեշտակակրան, աստուածաբ-  
նակ սուրբ ուխտս Թեղինեաց» [3, էջ  
352]: Հիշատակությունից հետևում է,  
որ այդ ժամանակ՝ 1267 թ-ին, Թեղե-  
նյաց վանքը մեծ հռչակ ունեցող հոգ-  
ևոր ու ուսումնական հաստատություն  
էր: Այստեղ Գևորգ Սկևռացին զբաղվել  
է ձեռագրի կատարելագործման ար-  
վեստով: Իր հիշատակարանում նա  
նշել է, որ իրեն այդ գործում ղեկավա-  
րել է Սարգիս քահանան: Հիշատակա-  
րանից իմացվում է նաև, որ ձեռագրի  
երկրորդ մասն ամբողջովին գրվել է  
Թեղենյաց վանքում: Այդ ձեռագրի  
մասին Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը գրել  
է. «Ընտիր գրչություն է, բոլորգիր, գլ-  
խակարգությունները կարմրադեղով»  
[12, էջ 278]: Ձեռագրի Թեղենյաց վան-  
քում ստեղծված մասում (474 ք թերթ)  
Գևորգ Սկևռացին զետեղել է լեզվի և  
հատկապես կազմության տեսակետից  
ինքնատիպ մի ոտանավոր-աքրոստի-  
կոս: Ոտանավորի առաջին սյան յու-  
րաքանչյուր երկրորդ տողի առաջին  
տառերով կարդացվում է «Գեորգ պա-  
տանին է գրեաց», երկրորդ սյան նույն  
տողերի վերջին տառերով՝ «Գրիգորի  
վարդապետին»: Աքրոստիքոսը նվիր-  
ված է Թեղենյաց դպրոցի ռաբունա-  
պետ Գևորգ վարդապետ Բջնեցուն:  
Նա ավելի ուշ կղառնա Այրարատյան  
թեմի առաջնորդ և կնստի Բջնիում [1,  
էջ 55]:

Գևորգ Սկևռացու ձեռագիր մատյա-  
նը, որ մաս-մաս գրվել է Խոր Վիրա-  
պում, Սաղմոսավանքում և 1267 թ-ին  
ավարտվել Թեղենյաց վանքում, այժմ  
պահվում է Երևանի Մեսրոպ Մաշտո-  
ցի անվան Մատենադարանում՝ 3082  
թվահամարի տակ [8, էջ 937]:

Հավանական է, որ Վարդան Արևել-  
ցին իր հայտնի «Մեկնութիւն Դանիելի  
մարգարէի» գործը, որ սկսել էր 1267  
թ-ին Խոր Վիրապում և ավարտել 1268  
թ-ին Աղջոց վանքում, մասամբ գրել է  
Թեղենյաց վանքում: Հիշատակելի է,  
որ իր աշխատության գրվելու նպաս-  
տավորողների թվում Վարդան Արե-  
վելցին հիշել է նաև իշխանաց իշխան  
Քուրդ Ա Վաչուտյանին: Նա մասնա-  
վորապես գրել է. «երախտաւոր պա-  
րոնացն Սադունին /Արծրունի/, Սմբա-  
տա /Օրբելյան/, **Քրդին /Վաչուտյան/,**  
Պռաւշայ /Խաղբակյան/» [3, էջ 366]:

Ինչպես ամեն տեղ, որտեղ հաս-  
տատվել է Վարդան Արևելցին, Թեղե-  
նյաց վանքում նույնպես, նա հատուկ  
ուշադրություն է նվիրել ուսուցման  
գործի կազմակերպմանը: Ամենայն  
հավանականությամբ, մեծ ուսուցչա-  
պետը միացրել է Թեղենյաց վանքի և  
իր դպրոցները:

Իր հայտնի հիշատակարանում  
Գևորգ Սկևռացին մեծ ակնածանքով  
է խոսում տեղի իմաստասերների մա-  
սին: Իրեն օգնող Սարգսի մասին նա  
գրել է. «բարվոք ընկալեալ զմեզ բա-  
րեբարոյ և սրբասէր քահանայի Սարգ-  
սի, սիրով և յաւժարամիտ կ/ամ/աւք  
սպասաւորելով» [3, էջ 352]: Իսկ ահա  
ինչպես է ներկայացրել Թադեոսին.  
«...վարկանիմ **շտեմարան ասել զնա**  
բնաւից աստուածահաճոյ առաքինու-  
թեամբ» [3, էջ 352]: Գևորգ Սկևռացին  
ամենայն սիրով է ներկայացնում նաև  
վարդապետների մի խմբի, որ ավար-  
տել էին Վարդան Արևելցու դպրո-  
ցը. «Յիշեսցիք աղաչեմ զսընդնդկիցս  
Գրիգորի վարդապետի... քահանայն...  
զյովով ընդ նմին զաշխատեալն զաս-  
տուածարեալն ի քահանայս զՅակո-

բոս, ևս և զուսումնակից ըստ հոգւոյն, զկատարեալ եղբայրն հեգահոգի, զհոմանուն սորին զԳրիգոր քահանայ, որք... *Ժամանակաց քրտնաջան վաստակաւք և տրնութեամբ կրթեին առ ոյս սուրբ և արդիւնական վարդապետին մեծի Վարդանայ, դեգերեալք և տրնութեամբ և շնորհացն Աստուծոյ հասեալք կատարման գիտութեան աստուածային գրոց, զորս տէր Յիսուս անփորձ և անխռով պահեսցէ և ի հանդերձիալն սրբոց իւրոց դասակից արասցէ*» [3, էջ 352]: Եվ «դեգերեալք և տրնութեամբ հասեալ կատարման գիտութեան» Գրիգոր վարդապետը /նույն ինքը նշանավոր ռաբունի Գրիգոր Բջնեցի/, Յակոբոսը, մյուս Գրիգորը, վերը հիշված Սարգիսն ու Թադեոսն արդեն իսկ մի փայլուն կաճառ էին ցանկացած ուսումնական հաստատության համար: Որ Գրիգոր վարդապետն ուսանել է Վարդան Արևելցուն, և ինքն էլ հետագայում դարձել է ռաբունապետ-ուսուցչապետ, նշված է նաև նրա ստացած «Մեկնութիւն երկոտասան մարգարէիցն Ներսիսի Լամբրոնացւոյ» ձեռագրի հիշատակարանի 217 բ, 224 ա էջերում. «Զարի, երջանիկ, զսուրբ և տիեզերալոյս ռաբունապետն զԳրիգոր Բջնեցի...», «րաբունի վարդապետն Գրիգոր մականուն Բջնեցի բարի անուն, լեալ աշակերտ մեծ վարդապետին Վարդանա» [3, էջ 534]:

Վարդան Արևելցու հեռանալուց հետո Գրիգոր վարդապետը ղեկավարել է Թեղենյաց դպրոցի գործունեությունը: Այդ տարիներին նրա դպրոցի սովորողների թվում էին ապագա գրիչ Դավիթն ու ռաբունի Մկրտիչը: Տարիներ անց իր չափաժող հիշատակարանում Դավիթ գրիչն ուսուցչապետի մասին գրել է.

*Եկեղեցոյս Սուրբ Թեղենեաց  
Տէր, վերապետուչ մեծ Գրիգոր,  
Որ Բջնեցին էր բանավոր  
Եւ հանճարեղ, հոչակաւոր*  
[3, էջ 601]:

Մկրտիչ ռաբունին իր ուսուցչի մասին 1298 թ-ին արտագրած «Մեկնութիւն կաթողիկէից թղթոց» ձեռագրի 330 ա և բ էջերում գրել է. «...սուրբ ռաբունապետն իմ Գրիգոր մակայորջորջեալ Բջնեցի, զսնուցիչն իմ և զերախտաւոր, որ էր այր բարեսէր և կատարեալ յիմաստս առաքինութեան, ի տեսականն և ի գործնականն, բայց առաւելեալ բանականան, որպէս թէ սեռ իսկ ասել զնա բանի, և կամ միտ, վասն որոյ պատուել յաստուածուստ և ի մարդկանէ, ի մեծամեծաց և ի փոքունց: Եւ էր տարփաւ աստուածային և հոգևոր գանձուն... և ի տաժանալից կենցաղոյս, որ և յայսմ ամի փոխի առ անձկալին իւր Քրիստոս» [3, էջ 823-824]: Այս հիշատակարանից պարզվում է, որ 1298 թ-ին ռաբունապետ Գրիգոր Բջնեցին մահացել է: Հիշատակարանը կարևոր է նաև նրանով, որ այդտեղ հայտնվում է, որ Բջնիի եպիսկոպոսական թեմի, ինչպես նաև Այրարատյան թեմի առաջնորդ Յովհաննես արքեպիսկոպոսը Գրիգոր ռաբունապետի քրոջ որդին է: Մկրտիչ ռաբունին միաժամանակ հուշում է, որ ինքը Յովհաննես արքեպիսկոպոսի բարեկամն է, արյունակիցը. «որ է արեան մերձաւոր իմ» [3, էջ 823-824]:

Նույն հիշատակարանում Մկրտիչն իրեն անվանում է «սուտանուն արեղա», հակառակ իրեն՝ ջերմորեն է արտահայտվում հարազատ եղբոր՝ Յով-

հաննես քահանայի մասին: Հավանաբար, Յովհաննեսը նույնպես ապրել ու գործել է Թեղենյաց վանքում:

Ձեռագրի 329 բ էջից սկսվել ու հաջորդ էջում շարունակվել է Մկրտիչի չափածո հիշատակարանը, որ գրված է բավականին գրագետ, մտածված տաղաչափական հանգով.

*Մկրտիչ անուն և եղկելի,  
Սուր քահանա, փարտամ ոգի,  
Ժահահոփեալ մեղավք իլի,  
Ջոր կամաւորն գործեցի:  
Ի նահանկէ Այրարարի,  
Լուսավորչին մերոյ փեղի,  
ՅԱրարարէ հոչակելի,  
Որ յորջորջի նա Թեղենի  
[3, էջ 823-824]*

Մկրտիչի ընդօրինակած այս ձեռագրի արժեքն առավել բարձր է, քանի որ լույս է սփռում գրչագրողի կենսագրության ևս մեկ փաստի վրա: Մեծանուն հայագետ Գարեգին Հովսեփյանցը, ուսումնասիրելով Մկրտիչ գրչի 1302 թ-ի Թեղենյաց վանքում ընդօրինակած «Մեկնութիւն սաղմոսաց Ներսիսի Լամբրոնացւոյ» ձեռագիր ժողովածուն, հաշվի առնելով գրչի այն հաղորդումը, որ ձեռագիրն ընդօրինակվել է մեծ ուսուցչապետ Եսայու պատվերով, ինչպես նաև Մկրտիչի **րաբունի** կոչումը, մտքի ուժով եզրակացրել է, որ Մկրտիչ րաբունին ուսանել է Գլաձորի համալսարանում [13, էջ 262-263]: 1298 թ-ին ընդօրինակված «Մեկնութիւն կաթողիկէից թղթոց» ձեռագրի հիշատակարանները հաստատում են մեծ հայագետի կարծիքը: Ձեռագրի

261 բ էջում Մկրտիչ գրիչը զետեղել է ևս մեկ չափածո հիշատակարան, որտեղ մասնավորապես հայտնում է.

*Ընդ նմին և զեղկելիս  
Վերագծող այսմ փառիս  
Ի մենաստանիս Գլաձորիս,  
Ընդ հովանեաւ Սուրբ  
Սրբփանոսիս,  
Ձեռամբ անարժանիս Մկրտիչիս,  
Եւ դերանուն կրանաւորիս,  
Որ սպասաւոր եմ լեալ բանիս,  
Միայն անամբ ու ոչ ըստ գործիս,  
Ընդ խնամաւք վարժապետիս,  
Կայծակնամաքուր մեծ հռչարիս,  
Անուանակիր մարգարէիս,  
Որ յորջորջի իսկ Եսաիս  
[3, էջ 824-825]:*

Փաստորեն, այս ձեռագիրն ընդօրինակվել է ոչ թե Թեղենյաց վանքում, ինչպես նշված է «ԺԳ դարի հիշատակարաններ» գրքում, այլ Գլաձորում, որտեղ Թեղենյաց վանքից եկել է Մկրտիչը: Նույն չափածո հիշատակարանի հաջորդ քառատողից պարզվում է, որ Մկրտիչը մենակ չի մեկնել Գլաձոր, որ նրա հետ ուսումնառության է մեկնել նաև Սարգիս պատանյակը.

*Եւ զպատանիս իմ զՍարգիս,  
Որ ընդ իս և սա իսկ պանդխտիս,  
Ընդ նմին և զըղծալիս,  
Սիրով կապեալ առ իմ ոգիս  
[3, էջ 824-825]:*

Այս Սարգիսը Մկրտիչ րաբունու

հետ վերադարձել է Թեղենյաց վանք: 1302 թ-ին ընդօրինակված ձեռագրի հիշատակարանի վերջին մասում, Մկրտիչը, դիմելով ապագա ընթերցողներին, խնդրել է հիշել «զպատանիս՝ զԱրգիս դայիր, որ յոլով սպասաւորեաց մեզ» [9, էջ 7]:

Մկրտիչ Թեղենացին Գլաձորի համալսարանում սովորել է 1298-1302 թվականներին և, ինչպես գրել է, վայելել է մեծ ռաբունապետ Եսայի Նչեցու «յոլով խնամա» [9, էջ 6]: Եթե 16-17 տարեկան պատանու համար Գլաձորի համալսարանական ուսումնառության շրջանը կազմել է շուրջ 7 տարի, ապա Մկրտիչն այն ավարտել է 3-4 տարում, որը հաստատում է, որ նա Թեղենյաց վանքում արդեն ստացել էր բարձր տիպի կրթություն, իսկ Գլաձորում հետևել է միայն վարդապետական դասընթացներին և համալսարանն ավարտելով՝ ստացել է «ռաբունի»-ուսուցչապետ կոչում: Պատմաբան Ի.Գ.Ղարիբյանն իր *Գլաձոր* գրքում անդրադառնալով Մկրտիչ ռաբունուն՝ վրիպում է թույլ տվել: Նա մի քանի առիթով գրել է. «Եսայի Նչեցու մահից հետո... համալսարանի ուսուցչապետների մի զգալի մասը հեռանում է Թանահատ-Գլաձորից և տարբեր տեղերում հիմնադրում նոր դպրոցներ: Դրանցից հիշատակության արժանի են... *Մկրտիչ ռաբունու դպրոցը Թեղենյաց վանքում...*» [14, էջ 59, 65 և հետո]: Մկրտիչ ռաբունու առումով պատմաբանի գրառումը սխալ է, քանի որ Մկրտիչը ռաբունական կրթությունը Գլաձորում ավարտել է 1302 թ-ին և վերադարձել է Թեղենյաց վանքի դպրոց պաշտոնավարելու, մինչդեռ մեծ ռաբունապետ Եսայի Նչեցին մահացել է 1338 թ-ին:

Մկրտիչ ռաբունու հետզվածորյան շրջանի մասին ևս տեղեկությունները սահմանափակ են: Մեզ է հասել միայն 1302 թ-ին ընդօրինակված «Մեկնութին սաղմոսաց Ներսիսի Լամբրոնացույ» վերնագրով ձեռագիրը: Այն մի մեծ հատոր է, կազմված 673 օսվայած թերթերից: Խոսելով այդ ձեռագրի գրվելու հանգամանքների մասին, Մկրտիչ ռաբունին նշել է, որ այն Եսայի Նչեցու պատվերով Գլաձորում սկսել է ընդօրինակել Հովհաննես Երզնկացի գրիչը: Սակայն նա արտագրել է միայն Ներսես Լամբրոնացու սաղմոսների մի մասը: Այդ գլխի շարունակության մի փոքր մասն էլ ընդօրինակել են Վարդան Երզնկացի և Վարդան Կիլիկիացի գրիչները: Սակայն ընդօրինակության գործը գրեթե ամբողջությամբ կատարել է Մկրտիչ ռաբունին: Ձեռագրի հիշատակարանում թեև ինքնանվաստացման սկզբունքով Մկրտիչն իր մասին հայտնել է, որ «թարմատար և անարհեստ գրիչ» է, բայց Գ. Հովսեփյանցը նրա մասին գրել է. «Հակառակ յուր համեստության, երևում է ոչ համբակ, այլ արդեն *րաբի* /րաբունի/, այսինքն վարդապետ-ուսուցիչ և գրչության մեջ ընտիր և անսխալ... Հիշատակարանի շարադրությունը մաքուր և լավ գրաբարով, հրահանգված մտքի արդյունք, իսկ գրչությունը՝ գեղեցիկ» [13, էջ 262-263]: Մկրտիչ ռաբունին իր ընդարձակ հիշատակարանի վերջում հետաքրքիր տեղեկություն է հայտնում Թեղենյաց վանքի մասին: Նա գրում է, որ ձեռագիրն ընդօրինակելու ընթացքում, այլ պատճառների հետ միաժամանակ, իրեն խանգարել է «...և ևս աղմուկ զրուցաց յոլով լիներ մերձ իմ, յորմէ սխալէի, վասն որոյ և ոչ կարո-

ղանայք ճոհողակի հանդիպիլ ի գործ արհեստիս»: Հետևում է, որ այդ ժամանակ՝ 14-րդ դարի սկզբներին ևս, Թեղեյաց միաբանությունը մեծ էր, այդտեղ այնքան միաբաններ, գրիչներ, դպրոցում սովորողներ կային, որ նրանց զրույցները խանգարում էին Մկրտիչ րաբունուն հաճախակի զբաղվելու իր արհեստով՝ գրչությամբ: Այստեղ հետաքրքրական է ևս մեկ հանգամանք. Մկրտիչը ձեռագիր արտագրելուն մոտենում է ոչ թե որպես զբաղմունքի, հետաքրքրության, այլ մատնանշում է, որ այդ գործն իր արհեստն է: Մկրտիչ րաբունու ընդօրինակած ձեռագիրն այժմ պահվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում՝ 6558 թվահամարի տակ [15, էջ 344]:

Թեղեյաց վանքում գործել են նաև ուրիշ գրիչներ: Նրանք հավանաբար նույն վանքի դպրոցի սաներն են: 13-րդ դարի երկրորդ կեսից հայտնի են Նահապետը, Քահանան, Շմավոնը [16, Բ, էջ 45, Դ, էջ 168, Ե, էջ 213-214]: Քահանան և Շմավոնը եղբայրներ էին, իսկ Նահապետը նրանց հորեղբայրը: Նահապետն է վանքի դպրոցում ուսուցանել նրանց, հասցրել քահանայական աստիճանի: Նա մահացել է 1266 թ-ին: Եղբոր որդիները Նահապետի գերեզմանին մի գեղաքանդակ խաչքար են կանգնեցրել: Թեև խաչքարը կտորված, մասերի է բաժանված, բայց արվեստի կատարյալ գործ է եղել: Խաչքարի խորանարդաձև պատվանդանի մի երեսին փորագրված է. «Ի թվ/ին/ 2ԺԵ /1266/: Յուսով անմահին Ա/ստուծոյ Քահանայս եւ եղբայր իմ Շ/մաւոն կանկնեցաք զխաչս ի բարեխաւսութի/

ւն Նահապետ/ին եւ մեզ: Որք կարդայք զմեզ յիշեցէք ի Ք/րիստոս» [17, էջ 127]: Նահապետի հիշատակը հավերժացնելու նպատակով Քահանան սկսել է մի Ավետարան ընդօրինակել, սակայն չի հասցրել ձեռագիրն ավարտել՝ մահացել է: Եղբոր սկսած գործը շարունակել է Շմավոնը: Նրան օգնել է Դավիթ գրիչը: 1295 թ-ին նրանք միասին ավարտել են Ավետարանի ընդօրինակությունը: Այդ ձեռագիրն այժմ պահվում է Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանում [18, էջ 16]:

Դավիթ գրիչը Թեղեյաց վանքում գործել է 1280-ական թվականներից, նրա հիշատակարանից մի քաղվածք վերը հիշատակվել է՝ կապված Գրիգոր Բջնեցու հետ: Արգասաբեր է Դավիթ գրչի աշխատանքը: Բացի Շմավոնի խնդրանքով ավարտին հասցրած Ավետարանից, նա 1287 թ-ին և դարավերջին՝ հավանաբար 1295-1300-ական թվականների ընթացքում, ընդօրինակել է ևս երկու Ավետարան, որոնք այժմ պահվում են Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում՝ 4645 [8, էջ 1252] և 6558 [15, էջ 344] թվահամարների տակ: Դարավերջին արտագրած Ավետարանի հիշատակարանում Դավիթ գրիչը ցավով նշել է այն ավերածությունների մասին, որ Հայաստան աշխարհին հասցրել են մոնղոլ բռնակալներն ահավոր հարկապահանջությամբ ու անօրեն վարքով: Մկրտիչ րաբունու նման Դավիթ գրիչը ևս իր հիշատակարանները շարադրել է չափածո: 1287 թ-ին ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանն այսպես է սկսվում.

*Իսկ սաստանայ խափան եղև  
բազմադեմի,  
Ձի զառաջին փառսն սքանչելի  
Նկարագրեալ Մոմիկ գրչի  
Գեղաղեշ և պիտանի  
Պիղծ հարամիք փարան գերի...  
[3, էջ 601]:*

Այս հիշատակարանից կարելի է եզրակացնել, որ այն առաջին օրինակը, որից Դավիթն ընդօրինակել է պատկանել է մեծանուն ճարտարապետ Մոմիկի գրչին ու, ցավոք, թշնամիների կողմից տարվել է գերի: Հնարավոր է, որ Դավիթը ևս սովորել կամ կատարելագործվել է Գլաձորի համալսարանում, որտեղ կարող էր առնչվել Մոմիկի ձեռագրի հետ:

Թեղենյաց վանքի դպրոցի հայտնի շրջանավարտներից է գրիչ, բանաստեղծ Տերտեր քահանա Երևանցին [19, էջ 865]: Նրա ուսումնառության տարիները կարող են տատանվել 1310-1320-ական թվականների միջև: Այդ շրջանում վանքի դպրոցը ղեկավարել է Հակոբ վարդապետը:

Մոնղոլական բռնատիրության օրավուր սաստկացող հալածանքները Տերտեր քահանային ևս ստիպել են բռնելու պանդխտության ուղին: 1330-1370-ական թվականներին նա ապրել է Ղրիմի տարբեր քաղաքներում և հիմնականում զբաղվել ձեռագրերի ընդօրինակությամբ: Նա 1336 թ-ին Սուրխաթ քաղաքում արտագրել է «Ժողովածու քարոզից Վարդանայ Այգեկցւոյ», «Ժողովածու խրատուց», «Քարոզգիրք Վարդանայ Այգեկցւոյ», 1341 թ-ին Ազոխ քաղաքում՝ «Քարոզգիրք

Վարդանայ Այգեկցւոյ» ժողովածուները: Նշված ձեռագրերը պահվում են Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում [15, էջ 657-658, 713]: Տերտեր քահանա Երևանցին գրել է մի հետաքրքրական պոեմ խաղողի, գինու և իմաստասերի վիճաբանության մասին [19, էջ 865]:

Ենթադրում ենք, որ Թեղենյաց դպրոցում բանաստեղծական մտածողությունը նույնպես որպես առարկա ուսուցանվել է:

Պահպանված և մեր օրերը հասած ձեռագրերի հիշատակարաններից երեկում է, որ դրանց գրվելուն նպաստել են քահանաներ Սարգիսը, Երկու տարբեր Հովհաննեսներ, Վրթանեսը, պատանի դպիր Սարգիսը:

Վանքի առաջնորդներից սիրով է հիշվում Ժամանակի ճանաչված գործիչներից մեկը՝ Տուրքիկ վարդապետը: Տուրքիկ վարդապետը գործել է 13-րդ դարի սկզբներին, իր առաջնորդության տարիներին է կառուցվել հիմնական գավիթը: Պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին գրել է, որ նա վանքում վերացրել է մասնավոր սեփականությունը և «բարոք կարգաւորեաց զվանքն՝ զամենայն ինչ հասարակաց լինել և առանձին ոչ ինչ ստանալ»: 1205 և 1207 թվականներին նա մասնակցել է Զաքարյան Հայաստանի տիրակալ Զաքարե Բ-ի կողմից Լոռե և Անի քաղաքներում գումարված եկեղեցական ժողովներին:

Վանքի միաբանները, դպրոցի ուսուցիչներն ու սովորողները միայն տեղացիներ չէին: Վանքի գերեզմանոցում թաղված են Վարդան քահանան «որ էր ի Կեսարացոց գաւառեն» /+1210/,

Երկաթի որդի Հովհաննես կրոնավորը  
 Լոռիից էր, Գորգ /գուցե Գևորգ/ քա-  
 հանան Վարազից: Գերեզմանոցում,  
 ի թիվս հոգևոր գործիչների, թաղված  
 է նաև աշխարհիկ անձնավորություն:  
 Նրա տապանաքարին փորագրված է  
 «ՉՊատրիկ մեղապարտ ծառա Ք/րիս-  
 տոս/ի յաշխարհիկ կարգե յիշէցէք ի Ք/  
 րիստոս/ս» [2]:

Թեև Թեղենյաց վանքը շարունակել  
 է ազգանպաստ գործ կատարել, բայց  
 14-դարի երկրորդ կեսից, երբ պատ-  
 մության թատերաբեմից հեռացան  
 երկրամասի տերերը՝ Վաչուտյանները  
 (մոտ 1350-1360-ական թվականներ),  
 նրա մասին տեղեկությունները նույն-  
 պես դադարել են:

## Գրականություն

1. Տ. Պետրոսյանց, Այրարատյան  
 կողմնակալության-փոխարքայու-  
 թյան հոգևոր կենտրոնները, «Էջ-  
 միածին», 2017, 2:
2. Մեր հավաքածոյից:
3. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակա-  
 րաններ, ԺԳ դար, աշխատասիրու-  
 թյամբ Ա.Մաթևոսյանի, Ե., 1984:  
 Տես՝ Մ.Մաշտոցի անվան Մատե-  
 նադարան, ձեռագրեր 497, 510,  
 511, 512, 583, 591:
4. Տ. Պետրոսյանց, Վաչուտյան իշ-  
 խանական տան տոհմաձառը,  
 Բանբեր Երևանի համալսարանի,  
 1981, թիվ 3:
5. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմու-  
 թյուն հայոց, Ե, 1961:
6. Հայկական Հանրագիտարան, հ.  
 3, Ե., 1977:
7. Մանր ժամանակագրություններ, հ.  
 2, Ե., 1956:
8. Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի ան-  
 վան Մատենադարանի, հ.Ա, Ե.,  
 1965: Ձեռագիր 3082 (Տոնապատ-  
 ճառ, Հաւաքածո, 1267 թ.), 4186  
 (Ավետարան, 1320 թ.): 1436 թ-ի  
 մեկ ձեռագիր «Մաշտոց» Ալիշանը  
 նշել է Վենետիկում (տես՝ Այրա-  
 րատ, Վենետիկ, 1890, էջ 136):
9. Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի ան-  
 վան Մատենադարանի թիվ 231  
 ժողովածու: Ձեռագրում առկա են  
 երկու տարբեր ժամանակներում  
 ստեղծված գործեր՝ առաջինը՝ 14-  
 րդ դարում անհայտ գրչանոցում,  
 երկրորդը՝ 1312 թ-ին Փերճոց վան-  
 քում, որի 367 ա էջին կա հետևյալ  
 գրությունը. «Ի թվականիս Հայոց  
 ՌՃԹ (1660) նորոգեցաւ և կազ-  
 մեցաւ ի փառս Աստուծոյ: Գիրքս  
 Սաղմոսավանիցն է»:
10. ԺԴ դարի հիշատակարաններ,  
 կազմեց Լ.Ս.Խաչիկյանը, Ե., 1950:
11. Խաչիկ ծ.վ., Նորահիւտ մագաղա-  
 թեայ նօտրագիր ցուցակ Սաղմո-  
 սականից մատենադարանի: «Շո-  
 դակաթ», հայագիտական ժողովա-  
 ծու, Վաղարշապատ, 1913:
12. Գ. Տեր-Մկրտչյան, Հայագիտական  
 ուսումնասիրություններ, Ե., 1979:
13. Գ. Յովսէփեանց, Խաղբակեանք,  
 Լիբանան, Անթիլիաս, 1969:
14. Ի.Գ. Ղարիբյան, Գլաճոր (տեղադ-  
 րությունը, պեղումները, վիմական  
 արձանագրությունները), Ե., 1983:
15. Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի ան-  
 վան Մատենադարանի, հ.Բ, Ե.,  
 1967:

16. Հ. Աճառյան, Անձնանունների բառարան, հ. Բ, Ե., 1944, հ. Դ, 1948, հ. Ե, 1962:
17. Տ. Պետրոսյանց, Թեղենյաց վանքը իբրև մշակութային կենտրոն, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1982, թիվ 1:
18. A Catalogue of the Armenian manuscripts an the British Museum, by F.C.Conibeaere, London, 1913.
19. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, Ե. 1976:

## **ШКОЛЫ В ТЕРРИТОРИЯХ НАМЕСТНИКОВ ВАЧУТЯН**

**ТИГРАН ПЕТРОСЯНЦ**

Армянский государственный педагогический университет  
имени Хачатура Абовяна  
Директор научной библиотеки

В течение всего периода правления в провинции Айрарат, Вачутианские наместники уделяли особое внимание духовной, образовательной и культурной жизни в Нигер-Арагацотны (ныне Апаран и Аштарак) по праву собственно-

сти в 1206-1350 годах. В монастырях – Овганаванк, Сагмосаванк, Тегенияц в Ниг-Арагацотне функционировали школы разных уровней образования, где изучали терминологию, философию, музыку и филологию.

## **SCHOOLS IN VICEROYS’ VACHOUTIAN OWN TERRITORIES**

**TIGRAN PETROSYANTS**

Khachatur Abovyan Pedagogical University Director of Scientific Library

During the entire period of their governance in Ayrarat province, Vachutian viceroys paid special attention to the spiritual, educational, and cultural life of Niger-Aragatsotn (current Aparan and Ashtarak regions) belonging to their property in the years 1206-1350. Schools

of different educational levels functioned in Hovhanavank, Saghmosavank and Tegheniats Monasteries located in Nig-Aragatsotn, where terminology, philosophy, music, and philology were studied.